

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

на правах рукопису

ГУМЕНКІ АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

07.00.02. Вітчизняна історія.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук.

К. И. І. В.

1993.

1523, 1777
Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України АН України

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Сарбей В.Г.

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор
Мельник Л.Г.

– кандидат історичних наук Кругляк Б.А.

Провідна установа – Вінницький державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться "25 жовтня 1993 р. о 10 год.

на засіданні спеціалізованої ради Д.068.18.06 по присудженню
наукового ступеня кандидата історичних наук при Київському
державному університеті / 252017, Київ – 17, вул. Володимирська,
60, Ауд. 439/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
університету.

Автореферат розіслано "25 вересня 1993 р.

ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР

спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук,
доцент

М.О.Рудь

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00802354 (M)

Підписано до друку 16.03.93. Формат 60x84 1/16. Обсягний прук.
Обсягний папір. Ум. прук. арк. 0,93. Тираж 100 прим. Зам. 1782в.

ВПП корпорації УкрНТІ, 252171, Київ 171, вул. Горького, 180.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та завдан-
ням дослідження. Вона складається зі вступу, двох розділів, за-
ключної частини, списку використаних джерел та літератури і додат-
ків.

Вступ. Актуальність дослідження. Питання еволюції капіталізм-
у в Україні під впливом селянської реформи 1861 р. привертало до
себе увагу дослідників у різних аспектах. Більшість авторів схо-
дяться в тому, що промисловий капіталізм сприяв швидкому розвитку
міських поселень. Продуктивні сили саме в містах розвивалися в
цей час особливо інтенсивно, що забезпечило економічне переважання
міста над селом і підвищило роль міських центрів у житті суспіль-
ства. Без вивчення соціально-економічної історії міст такого зна-
чного регіону, як Правобережна Україна, відтворити цілісну картину
еволюції капіталістичних відносин в Україні другої половини XIX ст.
неможливо. Тому аналіз розвитку міст Правобережжя у 60 - 90-х ро-
ках XIX ст. набуває першорядного значення.

Актуальність даного дослідження підсилюється тими науковими
завданнями в галузі історії, які постали в умовах нинішнього тво-
рення Української державності. Поглиблене вивчення проблем істо-
рії України доби промислового капіталізму набуває серйозної ва-
ги через необхідність осмислення історичної спадщини українського
народу, створення об'єктивної картини його минулого.

Стан наукової розробки проблеми. Питання історії міських по-
селень Правобережної України у пореформенний час ще не було пред-
метом спеціальних досліджень. Щоправда, окремі автори торкалися
його, але переважно у зв'язку з дослідженням інших проблем.

Перші спроби наукового аналізу наслідків капіталістичної ур-
банізації припадають на кінець XIX - початок XX ст. В роботах ря-
ду російських та українських дослідників розвиток міст розгля-
дався як один з найбільш характерних симптомів епохи. Значний
внесок у розробку проблеми капіталістичної урбанізації, як щодо
всєї Російської імперії, так і щодо власне Правобережної України,
внесли "Вл.Ильин" /В.І.Ульянов/, Л.Личков, В.П.Семенов Тянь-Шанский
та інші дослідники¹.

¹ Ильин Вл./Ульянов В.І./ Развитие капитализма в России.- СПб.,
1899; Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г.//
Киевская старина.- 1905.- Т.ХС; Поре М. Відносини України до
інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів

Особливої уваги заслуговує монографія В.П.Семенова Тян-Шанського "Город и деревня в Европейской России" / 1910 р./ . Вона відзначається глибоким аналізом містотворчих процесів кінця XIX ст. Використання економічних та демографічних критеріїв дозволило досліднику класифікувати міські поселення Російської імперії за величиною та рівнем економічного розвитку. Частина дослідження В.П.Семенова Тян-Шанського була присвячена міським поселенням Правобережної України.

Перше спеціальне дослідження історії українського міста епохи промислового капіталізму з'явилося у 1930 р.¹ Основна увага тут була приділена питанням економічного та демографічного розвитку міст України. Автор не полишав без уваги містечка, розглядаючи їх як специфічний тип міського поселення. Проте, на наш погляд, ця праця давала досить поверхневу характеристику таким важливим питанням, як соціальна структура міського населення, розвиток промисловості в містах тощо.

У працях інших українських дослідників 20-30 років XX ст.² висвітлювалися різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку міст України як то, капіталістична промисловість і торгівля, колоніальний характер розвитку економіки України і т.д.

Зпочинаючи з середини 50-х років XX ст. вивчення питань капіталістичної урбанізації в Україні дещо активізувалось. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення в роботах методологічного³

першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вісник. - 1912. - № 2; Його ж. Робітництво України: нариси по статистиці праці. - К., 1912; Погожев А.В. Учет численности и состава рабочих России. - СПб., 1906; Семенов Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России. - СПб., 1910.

¹ Вологодцев Н.К. Особенности развития городов Украины. - Харьков, 1930.

² Бровер І. Україна на порозі до промислового капіталізму. - Одеса, 1933. - Т.2; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. - К., 1930. - Т.2; Волобуз М. До проблем української економіки // Більшовик України. - 1928. - № 2; Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Харків, 1925. - Вип.2.

³ Дерев'янкін Т.І. Методологічні аспекти вивчення історії промислового перевороту // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. - К., 1967; Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины / период капитализма. / - К., 1939.

та узагальнюючого¹ характеру. Певна інформація про міста Правобережжя зосереджена в багатотомній "Історії міст і сіл Української РСР", де, однак, помітний дещо поверховий характер викладу. Значним є доробок у вивченні історії Кизва.²

Економічний розвиток міських поселень Правобережжя в пореформенну добу відбито у монографіях і статтях Т.І.Дерев'янкінна, Б.А.Кругляка, Л.Г.Мельника, О.О.Нестеренка та інших авторів³. Ці дослідження відзначаються багатством використаного матеріалу та глибиною наукового аналізу розвитку економіки України в епоху промислового капіталізму.

Спроба провести типологічний аналіз та класифікацію українських міст доби промислового капіталізму була зроблена в статті О.І.Дугової⁴. Використавши економічні та демографічні показники, дослідниця звернула головну увагу на їх комплексний аналіз з метою

¹ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Доквітневий період. - К., 1970; Історія Української ССР. В 10-ти томах. - К. 1983. - Т.3; Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. - К., 1983. - Т.1; Історія робітничого класу Української РСР в двох томах. - К., 1967. - Т.1; Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10-ти книгах. - К., 1978. - Т.3.

² Історія Києва. В двох томах. - К., 1963. - Т.1; Історія Києва. В 3-х томах, 4-х книгах. - К., 1983. - Т.2.

³ Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. - К., 1975; Гуркій І.О. Україна в системі Всеросійського ринку в 60 - 90 роках XIX ст. - К., 1968; Його ж. Розвиток промисловості України в системі Всеросійського ринку / 60 - 90-ті роки XIX ст. // Український історичний журнал / далі УІЖ /. - 1966. - №10; Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60 - 90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. - К., 1980. - Вип.14; Його ж. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ. - 1974. - №8; Його ж. Внутренняя торговля в России в конце XIX - начале XX века. На материалах Украины. - Самара, 1962; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К., 1972; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - К., 1959 - 1962. - Т.1 - 2;

⁴ Дугова О.І. Міські промислові осередки на Україні / кінець XIX - початок XX ст. // Український історико-географічний збірник. - К., 1971. - Вип. 1.

визначення числа міських поселень на межі XIX і XX століть.

На сторінках вітчизняної історіографії не знайшло ґрунтовного висвітлення питання впливу залізничного будівництва на темпи урбанізації. Окремі відомості про це ми знаходимо в роботах С.Ф.Белінського, І.О.Гуржія, С.В.Кульчицького, Л.Г.Мельника¹.

Серед питань соціального розвитку пореформеного міста висвітленню в українській радянській історіографії піддавалися лише питання історії робітничого класу. Дослідженню інших соціальних груп приділялося значно менше уваги. Зокрема, ці проблеми певною мірою висвітлювалися в монографіях і статтях С.Ю.Куліньскої, Ф.Л.Лося, Л.Г.Мельника, О.А.Парасунька².

Питання національного складу міського населення Правобережжя досліджувалися недостатньо. Виключення становлять кілька робіт, де розглядалися лише окремі аспекти цієї проблеми /національний склад населення Києва, вплив міграційних процесів на етнічні зміни тощо/³.

На пильну увагу заслуговує доробок сучасної російської істо-

---

¹ Белінський С.Ф. Розвиток залізничного транспорту на Україні у період промислового капіталізму /друга половина XIX ст.// // Нариси соціально-економічної історії України дохолодного періоду.- К., 1963; Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках // УІХ.- 1965.- № 10; Кульчицький С.В. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка Радянської України.- 1963.- № 2; Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: транспортний пролетаріат у 60 - 90 роках XIX ст. - К., 1988.

² Куліньська С.Ю. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині XIX ст. // УІХ.- 1986.- № 12; Лось Ф.Л. Формування робочого класу на Україні и его революционная боротьба в конце XIX и в начале XX века.- К., 1955; Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины / 60 - 90 годы XIX века/.- К., 1963; Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні...

³ Доценко А.Н. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні XIX - XX ст. // Український історико-географічний збірник.- К., 1972.- Вип.2; Клишко А.И., Шевченко А.А. Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах Европейской части СССР.- М., 1987; Наулко В.Е. Етнічний склад населення Української РСР.- К., 1965.

ріографії проблем капіталістичного містоутворення. Хоча дослідження А.П.Кореліна, Б.М.Міронова, А.Г.Рашина, А.М.Соловйової та інших авторів безпосередньо не пов'язані з історією Правобережної України, але тематика теоретичних та практичних проблем охоплених ними, має багато спільного з нашим дослідженням¹.

Глибоким теоретичним узагальненням багатого матеріалу відзначаються роботи Д.І.Іванова та П.Г.Риндзюньського². Для нас важливо те, що певна частина їх досліджень безпосередньо присвячена аналізу соціальної еволюції міського населення Правобережжя.

Праці з історії капіталістичних міст сусідніх з Правобережною Україною регіонів / Західна Україна, Бесарабія /³ дозволяють розширити знання про об'єм економічних зв'язків між містами Правобережжя і цими регіонами.

В зарубіжній історіографії тех вивчалися окремі аспекти історії капіталістичного міста в Україні. В першу чергу йдеться про роботи науковців з української діаспори. Цих питань так чи інакше торкалися у своїх дослідженнях Б.Винар, Б.Кравченко, О.Субтель-

---

1 Василькіна Д.И. К изучению численности городов и городского населения СССР // Сб. Русский город.- М., 1976; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России / 1861 - 1904 гг./.- М., 1979; Міронов Б.Н. Русский город в 1740 - 1860-х гг. - Л., 1990; Рашин А.Г. Население России за 100 лет / 1811 - 1913 гг./.- М., 1956; Соловьева А.И. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.- М., 1975.

2 Иванов Д.И. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Сб.Проблемы социально-экономической истории России.- М., 1971; Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в.- М., 1983.

3 Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською "країною" в XIX - на початку XX ст.- Львів, 1980; Луков В.И. Города Бессарабии в 1861 - 1900 гг. - Кишинев, 1975; Кукурудзяк М.Г. Роль міста Могилева-Подільського у зміцненні економічних зв'язків Наддніпрянської України і Росії з західно-українськими землями в другій половині XIX ст.// Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1984; Мазурок О.С. Города западно-украинских земель эпохи империализма.- Львов, 1990; Ягого ж. Торгові зв'язки між Західною "країною" і Подільською губернією // Тези доповідей третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.- Вінниця, 1985.

ний, Р.Шпорлюк¹. Ними розглядалися результати колоніальної експлуатації України російським паризмом, етнічний склад міського населення тощо.

Підсумовувачи сказане, можна стверджувати, що досі не було створено спеціального дослідження, яке б повно та всебічно висвітлює соціально-економічну історію міст Правобережної України доби промислового капіталізму. Актуальність цієї проблеми, її нерозробленість спонукали нас до опрацювання даної теми у формі кандидатської дисертації.

Джерельну базу дослідження склали документи архівів /Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного історичного архіву Росії, Державний архів Київської області, Державний архів Хмельницької області/ та опубліковані статистичні матеріали другої половини XIX ст. Серед використаних архівних джерел переважають звіти губернаторів, листування адміністрації міст та губерній краю з канцелярією генерал-губернатора, протоколи засідань міських дум, документи губернських статистичних комітетів тощо. Матеріали цих джерел дозволяють глибше висвітлити різні сторони життя міст краю.

Протягом 1860 - 1910 рр. було опубліковано велику кількість статистичних матеріалів, що характеризують окремі сторони соціально-економічного життя міст. Хоча тогочасна адміністративна статистика страждала недоліками /архаїчні методи збору інформації, неточність даних тощо/, але загалом вона з важливим джерелом для вивчення розвитку міст Правобережжя.

Серед загалу використаних у роботі статистичних видань відзначаються ґрунтовність та достовірність довідники "Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 - 1862 гг.", матеріали всеросійського перепису населення 1897 р., багатотомне видання "Торговля и промышленность Европейской России по районам /1910 р./ та ряд інших. Використання та комплексний аналіз цих та інших джерел дозволили з достатнім рівнем достовірності відтворити в даному дослідженні соціально-економічний розвиток міст Правобережжя у 60 - 90 -х роках XIX ст.

¹ Винар Б. Українська промисловість: студія Советського колоніалізму. - Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, 1964; Субтельний О. Україна: історія. - К., 1991;

Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. - Edmonton, 1987.

Zaporluk R. Ukraine. A Brief History. - Detroit, 1982.

Об'єктом дослідження є міські поселення Правобережжя у другій половині XIX ст. без огляду на їх тогочасний адміністративно-юридичний статус. Вони розглядаються як динамічні соціально-економічні утворення з притаманним їм комплексом специфічних соціокультурних, господарських та адміністративно-політичних рис. З метою детального аналізу темпів та напрямку еволюції поселень цього типу в умовах інтенсивного впливу капіталістичних відносин спеціальному дослідженню було піддано міське населення як об'єкт демографічних та структурних трансформацій. Такому ж дослідженню піддавалося господарство міст, динаміка його розвитку протягом 1861 - 1900 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 60 - 90 роки XIX ст. / 1861 - 1900 рр./, коли після селянської реформи 1861 р. відбувався інтенсивний розвиток ринкових / капіталістичних / відносин.

Мета дослідження: На основі системного аналізу конкретно-історичного та статистико-економічного матеріалу висвітлити специфіку і темпи соціально-економічних та етнічних змін у міських поселеннях Правобережної України у пореформенну епоху.

Для реалізації названої мети в дисертаційній роботі визначено такі дослідницькі завдання:

1. На підставі існуючих досліджень, джерел та власних підрахунків автора визначити кількість поселень міського типу, що існували на Правобережжі наприкінці XIX ст. Вказати на основні риси, що відрізняли дані поселення від неміських населених пунктів.
2. Розглянути динаміку зростання міського населення краю в 60 - 90-х роках XIX ст., проаналізувати основні фактори, що впливали на темпи цього процесу по окремих містах та по регіону в цілому.
3. Виявити межі впливу капіталістичного розвитку на соціальну структуру міського населення, показати, яким чином відбувалась еволюція окремих станових та соціальних груп в нових умовах та формувалися буржуазні і пролетарські класи.
4. Висвітлити етнічний та етно-соціальний склад міського населення Правобережжя, показати зміни у національній структурі, що відбувалися під впливом колонізаторської політики російського царизму в Україні.
5. Дати розгорнутий аналіз економічного розвитку міських поселень регіону в пореформенну епоху, довести, що торгово-промислова діяльність була найважливішим чинником загального розвитку міст і корінним чином впливала на темпи урбанізації краю.

6. Проаналізували вплив транспортної революції на суспільний і економічний розвиток міських центрів.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму та діалектичний підхід до вивчення суспільних процесів. Методи дослідження характерне поєднання загальнонаукових та фахових методів вивчення історичного минулого.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Реальне число міських поселень на Правобережній Україні наприкінці XIX ст. більш як удвічі / 99 проти 41 / перевищувало офіційно визначену їх кількість. Ця ситуація була наслідком недосконалості адміністративного принципу визначення статусу поселень у тогочасній Російській імперії.
2. У соціальній структурі міського населення крав переважали дрібнобуржуазні верстви. Під впливом майнового розшарування в середовищі городян, наприкінці XIX ст. склалося таке співвідношення між окремими соціально-класовими групами у містах: 42% городян були найманими робітниками та службовцями і жили лише з власного / постійного або періодичного / заробітку, 33% належали до бідних дрібних господарів, 16% - до заможних дрібних господарів, 9% - до великої буржуазії.
3. Наслідком русифікаторської політики царизму на Правобережжі був значний національний та культурний відрив міст, особливо великих та середніх, від навколишньої сільської округи, де абсолютну більшість складало українське населення.
4. Протягом другої половини XIX ст. на Правобережжі місто домінувало над селом у торговій, але не у промисловій сфері. Навіть значні успіхи у розвитку промисловості міст наприкінці століття цього співвідношення корінним чином не змінили.
5. Економічний розвиток висвітлює суттєві корективи у ієрархії міських поселень регіону. Відбувався процес бурхливого зростання нових капіталістичних міських центрів, а поряд з ними переживали економічний занепад окремі старі торгово-промислові міста, що виявилися на периферії суспільного розвитку.

Наукова новизна дисертації: вперше у вітчизняній історіографії піддано системно-комплексному дослідженню формування та розвитку капіталістичного міста на Правобережній Україні. Для висвітлення цієї проблеми використано значну кількість історичних та статистичних джерел, окремі з яких введено до наукового обігу вперше. Зроблено спробу на основі аналізу першоджерел визначити кількість міських поселень на Правобережжі у 1861 - 1900 рр. Статистичні підрахунки автора дали змогу встановити близьке до реального співвід-

ношення соціальних груп і класів у структурі міського населення краю.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для написання узагальнюючих праць з історії України, в тому числі, капіталістичного містоутворення. Дана робота може бути застосована при читанні лекцій та спецкурсів з історії України 60 - 90 років XIX ст.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у семи публікаціях автора, а також у виступах та повідомленнях на конференціях: "Проблеми етнографії Поділля" / Кам'янець-Подільський, вересень 1986 р./, "Проблеми економічної географії Поділля" / Кам'янець-Подільський, вересень 1988 р., У Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства / Кам'янець-Подільський, жовтень 1991 р./, історико-краєзнавчих у Кам'янці-Подільському / вересень 1987 р./, Вінниці / вересень 1986, 1987, 1988 рр./, звітних наукових конференціях кафедр Кам'янець-Подільського державного педінституту / 1986 - 1993 рр./.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження і складається з вступу, двох розділів, заключної частини або висновків, списку використаної літератури та джерел і додатків.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність, визначена мета і завдання дослідження. Тут же зроблено аналіз стану наукової розробки проблеми, дано характеристики дослідженням різної методологічної та часової приналежності, в яких у тій чи іншій мірі розглядалося питання розвитку капіталістичного міста на території України. В цій же частині дисертації зроблено огляд використаних у роботі джерел.

Перший розділ: "Соціальний та етнічний склад міського населення Правобережної України в другій половині XIX ст." охоплює широке коло питань. Перший параграф даного розділу присвячений визначенню кількості міських поселень на Правобережжя у переформенний час. Дослідники історії капіталістичного міста відзначали недосконалість адміністративного принципу розподілу населених пунктів на міські і неміські, що діяв на території Російської імперії. Вони стверджували, що наприкінці XIX ст. реальне число міських по-

селень значно перевищувало кількість офіційно визначених¹. Проведений нами аналіз джерел та співставлення різноманітних показників демографічного та соціально-економічного характеру показали, що на Правобережжі нараховувалося на той час 99 міських поселень, тобто у 2,4 раза більше, ніж було визначено офіційним реєстром. Серед них було 41 місто, що мало на той час відповідний юридичний статус і 58 містечок, які за більшістю соціально-економічних показників та за кількістю населення можна віднести до міського типу. Показниками такого роду можна вважати високий рівень торгово-промислової активності та переважаючі несільськогосподарських занять у діяльності населення, а також кількість жителів не менша ніж 2 тис.чол.

Найбільшим міським центром регіону був Київ / 247,7 тис.жителів/, який завдяки своїй виключній економічній та культурній ролі посідав особливе місце серед інших міських поселень краю. До найважливіших міст Правобережжя відносилися Бердичів, Єнтомир, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Черкаси, Умань, Біла Церква.

Типологічні особливості міст регіону визначалися як результат виконання ними ряду функцій адміністративного, економічного, чи культурного плану. Для більшості міських поселень Правобережжя було характерне переважаючі у економічному житті торгової діяльності над промисловою. Переважно торговими містами із слаборозвинутою промисловістю була більшість середніх та частина невеликих міст / Бердичів, Умань, Кам'янець-Подільський, Рівне, Тульчин, Дубно та інші/. Серед розвинутих торгово-промислових центрів об'єктивно виділялися Київ, Вінниця, Черкаси. Переважно промислового характеру був властивий частині великих містечок з розвинутою фабрично-заводською промисловістю / Сміла, Погребище, Городок /. В епоху бурхливого залізничного будівництва з'явилися поселення міського типу, основною господарською функцією яких було обслуговування транспортних вузлів / Емеринка, Фастів, Козятин, Здолбунів/.

У наступному параграфі розглянуто темпи та результати зростання міського населення протягом 60 - 90 років XIX ст. За цей час

---

¹ Васькина Л.М. Вказ. стаття.- С. 182, 186-188; Иванов Л.М. Вказ. стаття.- С. 312; Порш М. Робітництво України.- С. 119 - 121; Риндзюнский П.Г. Вказ. твір.- С.126; Семенов-Тянь-Шанский В.П. Вказ.твір.- С. 48,55-56; Хорев Б. Городские поселения СССР.- М., 1968.- С.15.

кількість міських жителів на Правобережжі зросла з 682 тис. до 1412 тис. чол. або на 107%. Питома вага городян у всьому населенні краю збільшилася з 12,4% до 14,7%[§]. Співставлення Правобережної України з іншими регіонами Російської імперії за темпами зростання міського населення свідчить про високий динамізм урбанізаційних процесів на Правобережжі, особливо у 90-х роках XIX ст. Закономірно, що найшвидше зростало населення в економічно розвинених містах, які здатні були поглинати значні маси приїзнього населення. До таких міст належали: Ковель / за 1861-1900 рр. населення тут зросло у 5 разів /, Шепетівка / у 5 разів /, Проскурів / у 4,4 раза /, Рівне / у 4,4 раза / та ряд інших. Та поряд з цим ряд міст на Правобережжі переживали в цей період економічну скруту і зростав дуже повільно: Остріг / населення зросло на 29%/, Васильків / на 13%/, Чигирин / на 9%/, Вербівець / населення зменшилося на 14%[§].

Особливістю міграції до міст Правобережжя було відчутне переважання серед переселенців людей місцевого походження. Уродженці своїх губерній або інших районів України складали в містах краю майже 86% населення[§]. Вихідці з інших районів імперії осідали переважно у Києві / дві третини від усіх представників цієї групи в містах/.

У третьому параграфі висвітлено еволюцію соціальної структури міського населення в умовах капіталістичного розвитку. Оскільки у більшості джерел того часу основою соціальної характеристики населення з станова система, то в даному дослідженні значна увага приділена аналізу станового складу городян. Протягом 1861-1900 рр. в містах помітно зросла роль дворян і міщан, але особливо швидко зростала питома вага представників селянського стану / з 3,9% у 1861 р. до 24% у 1897 р./, +стотно зменшилася частка купецтва, що зумовлювалося небажанням торгівців і промисловців нести додатковий тягар економічних та громадських обов'язків, пов'язаних з записом до цього стану^І. Найчисленнішим міським станом залишалося міщанство, яке становило у своїй масі дрібнобуржуазний прошарок.

Аналіз соціально-професійного складу міського населення свідчить що основна його частина була зайнята у промисловості / 28% / і торгівлі / 20,7% /[§]. Значний відсоток складали городяни, які

^І ЦДДА України - Ф. 442, оп. 534, од.зб. 322.- Арх. 19.

[§] Підрахунки автора.

були некваліфікованими робітниками, поденниками і прислугув / 12,2%/. Серед окремих професійних груп промислового населення найчисленнішими були виробники одягу та будівельники. Для цих та багатьох інших галузей було характерне переважання дрібнотоварних форм виробництва. Дрібнобуржуазні верстви у міському населенні об'єднували близько половини городян.

непродуктивне населення, в якому були представлені чиновники, військові, інтелігенція, духовенство, рання, об'єднувало понад чверть городян. В цій групі вагому частку складали представники привілейованих класів, питома вага яких у всьому міському населенні досягала 9%^Е.

Слід зазначити, що процес соціальної еволюції міського населення крав на межі ХІХ і ХХ ст. ще не завершився. Про це свідчить висока питома вага дрібнобуржуазних верств / ремісників, дрібних торговців тощо/. Але процес капіталістичного класоутворення в другій половині ХІХ ст. став панівною тенденцією соціального життя міст Правобережжя.

Заключний параграф першого розділу присвячений характеристиці етнічного складу населення міст. Протягом пореформеного часу відбувалися певні зміни у співвідношенні основних національних груп / українці, росіяни, євреї, поляки / в містах. Протягом 60-90 років значно зросло число мігрантів з іновісних областей, особливо з російських. Це помітно на прикладі Києва, де протягом 70 - 90 років питома вага російського населення збільшилася з 18% до 54,3%, а українського скоротилася з 67% до 22,7%^Е. Та й у цілому на Правобережній Україні росіяни були найбільш урбанізованою національною групою / в містах проживало понад 55% всіх росіян./.

Частка євреїв у містах досягала 40%, що було набагато більше порівняно з іншими національними групами. В багатьох міських центрах / Бердичів, Умань, Вінниця, Кам'янець-Подільський і т.д./ вони складали етнічну більшість. Проте під впливом ряду факторів / міграція значних груп євреїв до інших районів імперії та за кордон, динамічне зростання в містах російського та українського населення тощо/ у 30 - 40-х роках стала помітною тенденція до скорочення питомих ваг єврейського населення у багатьох містах Правобережжя.

---

^Е Підрахунки автора.

Частка українського населення у містах регіону дорівнювала 27%. Наприкінці XIX ст. воно чисельно домінувало лише у 12 невеликих містах. Зауважимо, однак, що офіційна статистика давала занижені дані про чисельність українців у містах Правобережжя. Просування до вищих та середніх верств суспільства для представників корінної наци тут було пов'язане з втратою ними своєї національної ідентичності. Тому значна частина українського населення міст при переписах записувалася росіянами.

Загалом, інтернаціоналізація міст на Правобережжі проходила швидше ніж зростання ролі українства у суспільному та культурному житті цих поселень. Тому міські центри, особливо великі та середні, за своїм культурно-національним змістом залишалися переважно чужими для широкої позаміської округи.

Другий розділ "Економіка міст Правобережжя в епоху промислового капіталізму" складається з трьох параграфів. У першому з них розглянуто промисловий розвиток міст краю.

У перші пореформенні десятиліття у промисловості міст майже безподільно панувало дрібнотоварне виробництво. На початку 1860-х років тут було 27 тис. ремісників, які працювали як на замовлення, так і на ринок.[‡] Найбільше ремісників зосереджувалося у Києві / 5,5 тис.чол. / і Бердичеві / 4 тис.чол./ . У ряді міст / Сквара, Тараща, Чигирин та ін./ дрібнотоварне виробництво досягло порівняно високого рівня спеціалізації, а частина ремісників працювала в умовах розсіяної мануфактури.

Велика фабрична промисловість у містах в перші пореформенні роки лише зароджувалася. За винятком кількох заводів у Києві, Черкасах, Смілі, крупної промисловості тут ще не існувало. Великі капіталістичні підприємства локалізувалися на Правобережній Україні переважно в сільській місцевості. Другорядне промислове становище міських центрів тут не було подолане навіть на початку XX ст.

За пореформенне сорокаріччя відбулося значне зростання кількості промислових заводів і обсягів їх виробництва. Характерно, що при збільшенні протягом 1861 - 1900 рр. числа підприємств на третину вартість їх продукції зросла у 16,8 разів.[‡] Тобто, поступово проходила концентрація виробництва на найбільших підприємствах. Найінтенсивніше міська промисловість розвивалася в 70-х і 90-х роках XIX ст. За 1870 - 1880 рр. кількість промислових заводів у містах зросла на 7,3%, а вартість виробленої ними про-

[‡] Підрахунки автора.

дукції - на 187,9%. Відповідно у 90-х роках ці показники склалися 20% і 170%^к. У 60-х і 80-х роках, внаслідок несприятливої економічної ситуації у регіоні та за його межами, тозвитою промисловості тут відбувався значно повільніше.

Основний обсяг виробництва у містах припадав на харчову промисловість. У 90-х роках, внаслідок будівництва ряду потужних підприємств, найважливішу роль тут стала відігравати цукрово-рафінадна промисловість. Вона давала майже половину всього промислового виробництва у містах краю. Вагомю була частка тютюнової промисловості, важливу роль відігравали також борошномельне, горілчане, кондитерське виробництва.

Щотятюм 60 - 90-х років значних успіхів досягла машинобудівна та металообробна промисловість. Вона була представлена у містах більш ніж 40 підприємствами. Щроте їх виробництво не задовольняло зростаючих потреб економіки регіону, тому значну частину машин та металовиробів доводилося завозити з-поза меж Правобережжя.

Савдяки розвитку промисловості ряд міських центрів краю переживав у другій половині ХІХ ст. економічне піднесення. До таких міст належали: Київ, Черкаси, Вінниця, Сміла, Проскурів та інші. Одночасно в багатьох давніх міських поселеннях / Чигирин, Тараща, Овруч, Летичів, Острів та ін./ рівень промислового розвитку залишався низьким. Вони як і раніше виконували роль кустарно-ремісничих центрів з обмеженими можливостями економічного впливу.

На відміну від промисловості, торгівля була сферою економіки, де міста традиційно домінували над сільськими поселеннями. В другій половині ХІХ ст. торгова діяльність у містах краю піднялася на якісно новий рівень. В рамках Правобережної України сформувався потужний внутрішній ринок, який перебував у тісних зв'язках з сусідніми та віддаленими районами Російської імперії і з іншими країнами. У містах на той час здійснювалося 72% всіх торгових операцій регіону^к.

Великі оптові ярмарки протягом 60 - 90 -х років поступово втрачали своє значення. Щорічні великі торгові зібрання у Києві, Балті, Ярмолінцях та інших містах поступово зменшували свої обороти і передавали ряд функцій постійно діючим торгово-комерційним установам. Наприклад, роль головного центру оптової торгівлі цукром наприкінці ХІХ ст. перейшла від Хрещенського/ Стітенського/ ярмарку у Києві до Київської товарної біржі, через яку у 90-х роках реалізовувалося близько 75% всього виробленого в

Російській імперії цукру¹. Срітенський ярмарок зберіг, проте, важливу роль центру контрактної діяльності.

Основний обсяг торгових операцій в містах краю припадав на торгівлю продуктами харчування / 33% /, мануфактурними та галанте-рейними товарами / 22% /. Великими центрами торгівлі цими товарами були Київ, Бердичів, Проскурів, Біла Церква, Кам"янець-Подільський, Волочискь.

Постійна та комісійна торгівля спершу посіла панівні позиції у великих та середніх містах а потім поширювала свій вплив все далі на периферію. У Києві в 90-х роках діяло 3,6 тис. постійних торгових закладів, у Бердичеві - 931 заклад, у Житомирі - 917². Внаслідок радикальних економічних зрушень відбулося відчутне переформування ієрархії міських торгових центрів. Швидко зростала торгова роль Києва, Умані, Проскурова, Рівного. Натомість, у таких давніх і важливих торгових центрах регіону, як Бердичів, Кам"янець-Подільський, Балта, внаслідок інфраструктурних змін та невідгідного економічного становища почалося сповільнення розвитку торгівлі і зменшення їх торгової ролі.

Помітно впливало на розвиток та зростання міст будівництво залізниць. Можна констатувати, що майбутні міста в епоху промислового капіталізму знаходилися в прямій залежності від того, чи буде воно сполучене залізничними шляхами з іншими торгово-промисловими центрами країни. Зростання населення в тих містах Правобережної України, які мали в другій половині XIX ст. залізничну станцію, відбувалося у 2 - 2,5 рази швидше ніж в інших. Темпи розвитку промисловості тут були втричі вищі³.

В умовах інтенсивного залізничного будівництва мав помірний містотворчий процес на перехрестях найважливіших залізничних ліній. Результатом цього стала поява кількох нових міських поселень з вираженою функціональною специфікою: Емеринка, Козятин, Фастів, Здобувів. Важливими транспортними центрами стали окремі офіційні міста / Київ, Вінниця, Проскурів, Ковель, Сміла та ін./ . Проте, 17 офіційних міст краю до кінця XIX ст. так і не отримали залізничного сполучення. Це негативно відобразилося на їх розвитку. Загалом, залізничне будівництво справляло революціонізуючий вплив на розвиток міст Правобережжя. Завдяки йому напри-

¹ ЦДА України.- Ф.442, оп.626, од. зб. 277.- Арк. 12 - 13.

² Торговля и промышленность Европейской России по районам. - Вып. X.- С. 8 - 12.

³ Підрахунки автора.

кінці XIX ст. промислове будівництво перемістилося з сільської місцевості переважно до міст.

В заклучній частині дисертації підведено підсумки, зроблено висновки дослідження.

Вказано, що пореформенне сорокаліття стало, судячи з багатьох показників, переломним етапом в історії міст Правобережжя. Радикальний характер був притаманний в першу чергу зрушенням соціально-економічного характеру. Незважаючи на всі соціально-політичні потрясіння, революції і карколомні повороти у суспільному житті України на протязі ХХ ст., тенденції та напрям урбанізаційних процесів, які тут відбувалися у другій половині XIX ст., суттєво не змінилися в подальший час.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення в таких публікаціях автора:

1. "Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область" як джерело до вивчення етнографії міст Поділля другої половини XIX ст. // Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції.- Кам"янець-Подільський, 1986.- С.91 - 92. / 0,1 др.арк./
2. Соціально-економічний розвиток Вінниці у 1861 - 1900 рр. // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.- Вінниця, 1986.- С.76. / 0,06 др.арк./
3. До питання про кількість і роль міських поселень в Подільській губернії в 60 - 90 роки XIX ст. // Тези доповідей сьомої Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам"янець-Подільський, 1987.- С. 39 - 40. / 0,1 др.арк./
4. Масові виступи робітників в містах Поділля в другій половині XIX ст. // Тези доповідей шостої Вінницької історико-краєзнавчої конференції.- Вінниця, 1988.- С.27. / 0,06 др.арк./
5. Залізничне будівництво на Поділлі в другій половині XIX ст. і розвиток капіталістичних міст Поділля // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конференції.- Кам"янець-Подільський, 1988.- С. 112. / 0,1 др.арк./
6. Вплив міграційних процесів на формування міського населення на Поділлі в 60 - 90 роках XIX ст. // П'ята Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. - Кам"янець-Подільський, 1991.- С. 653. / 0,1 др. арк./
7. Соціальний та національний склад населення міст Правобережної України / 1861 - 1900 рр. / - запланована і прийнята до друку в Подільському історичному журналі в 1993 р. / 1 др. арк./

AB 28.177